

İCTİHAD QAPISININ BAĞLANMA SƏBƏBLƏRİ VƏ İSLAM FƏLSƏFİ DÜŞÜNCƏSİNƏ TƏSİRLƏRİ

Dilavər MƏMMƏDOV,

*AMEA-nın akademik Ziya Bünyadov adına
Şərqşünaslıq İnstitutunun Din və ictimai fikir
tarixi şöbəsinin dissertantı*

AÇAR SÖZLƏR: *İctihad, hədis, İbn Salah, İmam Əbu Hənifə, məntiq, fəlsəfə.*

КЛЮЧЕВЫЙ СЛОВА: *деятельность богослова, хадис Ибн Салах, Имам Абу Ханифа,
логика, философия.*

KEY WORDS: *Ijtihad, hadith, Ibn Salah, Imam Abu Hanifa, logic, philosophy.*

Müsəlmanların elm sahəsində bir çox yeniliklərə imza atması danılmaz faktdır. Tarixin müəyyən mərhələlərində İslam dünyası öz mənsublarının səyi və cəhdləri nəticəsində bir çox elmi yeniliklər etmiş, istər dəqiq, istərsə də sosial elm sahələrinə töhfələr vermişlər. Həyatın dinamizmi və sosial reallıq arasındakı bağlılığı sabit saxlamaq üçün ictihad fəaliyyətinin hər zaman qorunub saxlanması vacib şərtidir. Məzhəb təəssübkeşliyinin vüsət alması və dini mətnlərə yanaşma tərzinin dəyişməsi ilə ictihad kəlməsinin də mənası zaman-zaman məhdudlaşmağa başladı. İctihad qapısının bağlanması təhqiqdən (həqiqəti üzə çıxarmaq məqsədilə araşdırmaqdan-Red.) təqlid keçid və bu prosesin insanlar tərəfindən qəbul edilməsi ilə də əlaqədardır [1, c. XXI, s. 443]. Təəssüf ki, XI əsrin ortalarında mövcud olan dinamizm və yaradıcılıq sonrakı əsrlərdə çox az müşahidə edilmişdir. Daha sonralar müsəlmanların zehni fəaliyyəti yerini ətalətə təhvil vermiş, tarix yazan müsəlmanlar özləri tarixin əsirinə çevrilmişlər. Məqalədə İslam dünyasında ictihad qapısının bağlanmasına zəmin yaradan amillərə, eyni zamanda İbn Salahın hədis üsulunun formalaşmasındakı roluna və onadək hədis elmi istiqamətində görülən işlərə toxunulacaq. Habelə məqalədə İmam Əbu Hənifənin hədislərinin qəbulu məsələsində göstərdiyi həssaslıq, xüsusən də vahid xəbərin qəbul şərtləri ilə də tanış olacağıq. Üzərində durmağa çalışdığımız əsas məsələ sadəcə olaraq yanaşma tərzilə əlaqədardır.

Hədis dediyimiz zaman heç şübhəsiz Məhəmməd peyğəmbərin (s) söz, davranış və təqriqləri nəzərdə tutulur [2, s. 154]. Hədis İslam dininin ikinci əsas hüquq qaynağı hesab edilir. Həzrət Peyğəmbərin (s) söz və davranışları müsəlmanlar üçün böyük əhəmiyyət daşıdığından Onun vəfatından sonra da hədis öz təsir qüvvəsini saxlamış, müsəlmanlar üçün Quranın anlaşılması və problemlərin həllində mühüm vasitə hesab olunmuşdur [3, s. 45].

İlk əsrlərdə ortaya qoyulan müsnəd, müsənnəf və möcəm tipli əsərlərdə səhih, həsən hədislərlə yanaşı, zəif, məruf, qərib, şazz, münkər, məqlub hədislər də mövcud idi. Həmin dövrdə hədislər toplanarkən heç bir meyar nəzərə alınmırdı. İbn Həcər Buxarinin hədis toplusunda səhih və həsən hədislərlə yanaşı, bir çox zəif hədislərin də olduğunu qeyd edir [4, s. 542].

Məhəmməd peyğəmbərin (s) vəfatından sonra da İslam dünyasında hakim olan dinamizm səngiməmiş, səhəbələrən öndərliyi ilə müsəlmanlar geniş ərazilərə yayılmış, eyni zamanda elmi fəaliyyətlə də məşğul olmuşlar. Həyatın tənzimlənməsi, mövcud problemlərin həlli məqsədilə fiqhi məsələlərdə özünəməxsus

metodlar formalaşdıran müsəlmanlar rasional inkişafa böyük əhəmiyyət vermişlər. Sonralar bu inkişaf tempi zəifləmiş, müstəqil düşüncə yerini şərh, haşiyə tipli əsərlərin yazılmasına vermişdir. Habelə hədisə yanaşma tərzində İbn Salahla yeni mərhələyə qədəm qoymuşdur. İbn Salahın hədis elmində ictihad qapısını bağlama səbəblərini anlamaq üçün onun hansı dünyagörüşünə sahib olduğunu bilmək şərtidir. O, kəlamçıların elmi müzakirələrdə fəlsəfi metodlardan istifadə etmələrinə qarşı çıxmış, əqidə məsələlərinə yanaşmada səhabə və tabeinin metodologiyasına mütləq şəkildə tabe olmağa çağırmış, Quran və sünnənin əsas götürülməsini qəti şəkildə bildirmişdir [4, s. 547].

Bu dövrdən hakim mövqə tutmağa başlayan düşüncəyə görə, ağıl yürütmə İslama sonradan daxil edilmiş, səhabə və tabeinin baş vurmadığı bir metod olmuşdur. İslamın ağıla böyük üstünlük verdiyinə, Quranda düşüncəyə dair xeyli sayda ayələrin olduğuna baxmayaraq, müəyyən dövrlərdə bəzi İslam alimləri həqiqətin sadəcə naqli dəlillər üzərində ortaya qoyulacağını iddia etmişlər. Bəzən rasional fəaliyyət bidət adlandırılmış, bidət əhlinin isə cəhənnəmlik olduqları mesajı verilmişdir. Qeyd edək ki, bu tərz yanaşmalar bir çox hallarda İslam dünyasında yeniliyin, icad və kəşflərin qarşısını almışdır. Durmadan dəyişən dünyada inkişaf və tərəqqinin başlıca mexanizmi hesab edilən ağılın arxa plana keçməsi İslam dünyasına səfalət və gerilikdən başqa heç bir şey bəxş etməmişdir. İbn Səlah özünün “Fətəva İbn Salah” adlı əsərinin ikinci cildində ona fiqh üsulu kitablarını oxumağın icazəli olub-olmadığı ilə bağlı ünvanlanan suala belə cavab vermişdir: “Əgər orada bidət və fəlsəfəyə meyillilik yoxdursa, onunla məşğul olmaq haram deyildir” [5, s. 204].

İbn Səlah fəlsəfəyə qarşı güclü düşmənçiliyin tüğyan etdiyi dövrdə yaşayırdı. Fəlsəfəyə düşmənin kəsilənlərin başında onunla yanaşı Səlahəddin Əyyubinin Dəməşq valisi Məhyəddin əz-Zəki və şəhərin baş xətibisi də var idi. Həmin dövrdə alimlərə fəlsəfə və məntiqlə məşğul olmağa icazə verilməmiş, bu barədə yazılan kitabları yandırılmışdır.

“Fətəva İbn Salah” əsərinin 210-cu səhifəsində İbn Salah yazır ki, fəlsəfə yoldan çıxmanın təməlidir. “O, qəlb xəstəliyinə və zındıqlığa gətirib çıxarır. Kim fəlsəfə ilə məşğul olarsa, bəsirət gözü tutular, dinin gözəlliklərindən məhrum olar, açıq dəlil və bürhanı görə bilməz. Hər kim onu öyrənməyə və öyrətməyə çalışarsa, rəzil olar. Şeytanın sevgisini qazanar. Məntiqə gəlincə, o, fəlsəfəyə girişdir. Bir sözlə şərə giriş elə şərin özüdür. Elə isə məntiq də şərdir. Onunla məşğul olmaq Allahın razı olmadığı bir işdir. Səhabə, tabeinin, müctəhid imamlar və sələf heç biri məntiqi doğru hesab etməmişlər” [5, s. 201].

İbn Səlahın hədis metodologiyası sahəsində, yəni sənəd və mətnə baxaraq hədislərə səhih və zəif hökmünü vermə xüsusunda ictihad qapısını bağladığını göstərən əsas sübutlardan biri “Ülum əl-Hədis” adlı əsəridir. Müəllif həmin kitabında Buxari və Müslimin əsərlərində rast gəlinməyən hədislərin doğruluğu haqqında dəqiq bir hökm verməyin qeyri-mümkünlüyünü, sadəcə sənədlərin tədqiqi ilə hədislərin səhih olub-olmadığını müəyyən etməyin çətin olduğunu bildirir. O bu məsələdə artıq səhih və həsən hədisi ayırd etmiş imamların əsərlərinə müraciət etməyin daha məqsədəuyğun olduğunu qeyd etmişdir [4, s. 550].

İbn Salahın bu fikirləri istər müasiri olduğu, istərsə də sonrakı dövr əksər alimlər tərəfindən tənqid edilməsinə baxmayaraq, onun təsiri altında qalan alimlər də olmuşdur. Mehmed Said Hatipoğlu mühəddislərin hədisləri səhih, zəif və uydurma kateqoriyalarına böldükləri zaman ictihad səylərinə baş vurmaları ilə bağlı belə yazır: “İlk dövr alimlərinin hansısa hədisin səhih, həsən və uydurma olduğunu təyin etmələri sırf onların ictihad səylərinin nəticəsi olmuşdur. Hədis üsulunda hədislərin bu şəkildə bölünməsinə əsas ünsür ravi hesab edilir. Ravinin ədaləti barəsində fikrin formalaşması, aradan uzun zaman keçməsinə baxmayaraq, hədisləri olduğu kimi yaddaşında saxlama qabiliyyətinin olub-

olmamasına qərar verəcək şəxs məhz mühəddisdir. Bu qərar isə onun subyektivliyinə bağlıdır. Bir sözlə, bu, şəxsi ictihad təşəbbüsüdür” [6, s. 2].

Maliki məzhəbinin məşhur mühəddislərindən Əndəlüslü Əbu Vəlid Süleyman bin Hələf əl-Baci (ölümü 474/1081) Buxari və Müslimin əsərlərinə əlavə etdikləri hədislərdə nəzərə aldıkları meyarlardan biri də ictihad yolu ilə olduğunu deyir [7, c. I, s. 280].

Müsəlman düşüncəsində ətalətin hakim olması dövrün siyasi ab-havasına da əksini tapmışdır. İqtidarın möhkəmlənməsi, hakim təbəqənin etdiklərinə bəraət qazandırması tarixin müəyyən dövrlərindən İslam cəmiyyətində bu kimi neqativ halların yayılmasına zəmin yaratmışdır. Məhəmməd peyğəmbərə (s) sonsuz hörmətin hakim olması bəzən hədis uydurma hərəkətinin geniş şəkildə vüsət almasına zəmin yaratmışdır. İslam alimlərinin səhihi zəifdən, zəifi uydurmadan ayırmağa cəhd göstərmələrinə və bu sahədə bir çox əsərlər ortaya qoymalarına baxmayaraq, uydurma, zəif hədislər bir çox hallarda ümmətin taleyini həll etmiş, istifadə sahələri genişlənmişdir. Hansısa hədis aliminin bir hədisə səhih, digərinə isə zəif deməsi diqqət çəkən mühüm amillərdən biridir. Məsələn, “Səhihi-Buxari”də Müslimin “Səhihi”ndə adı keçməyən 430 ravi var. Bunlardan 80-ə yaxını zəif ravi hesab olunur. Bir də cərh edilən ravilər var ki, İbn Həcər onların nəyə görə cərh olunduğunun izahını vermişdir. “Səhihi-Müslim”də də “Səhihi-Buxari”də olmayan 620 ravidən bəhs olunur. Onların da təxminən 160 nəfərinin zəif ravi oldukları bildirilmişdir [8, s. 502].

Bütün bunları nəzərə alaraq qeyd etməliyik ki, əgər hər bir alim hədis məsələsində öz ictihadını önə çıxarmaq və məsələlərə öz aspektindən baxmaq gücünə sahibdirsə, İbn Salah, daha sonra İmam Nəvəvi kimi alimlər nəyə əsasən mövcud hədis kitablarındakı hədislərin heç bir tənqidə açıq olmamalarını iddia etmişlər. İmam Nəvəvi Müslimin şərhinə yazdığı kitabda belə deyir: “Səhiheyinin hədisləri səhihdir və araşdırılmağa ehtiyac yoxdur. Məhz bu amil səhiheyini digər hədis kitablarından fərqləndirir” [9, s. 20].

Qeyd edək ki, İbn Salah və ondan sonrakı əsrlərdə hədislərin səhihliyi haqqında müstəqil, orijinal əsərlər yazılmamış, daha çox Buxari və Müslimin əsərləri və ya “Kutubu-Sittə” adlandırılan kitablardakı hədislər üzərində şərhlər verilmişdir. Daha dəqiq desək, orijinal əsər yazma işi hicri IV əsrin sonlarından etibarən başa çatmış və əsasən, əldə olan hədis kitablarının cəm, tərtib və təhzi b məsələlərinə fokuslanmışdır.

İbn Salah tərəfindən ortaya atılan digər bir iddia isə mövcud olan hədislərin araşdırılması istiqamətində ictihad şərtlərini özündə ehtiva edən mütəxəssis sayının azlığıdır. Bu fikirdə həqiqət payı olsa da, diqqət çəkən məqam odur ki, bir alimin hansı meyarlar əsasında müctəhid səviyyəsinə çatması dəqiq bilinmir. Buradan belə bir nəticə hasil olur ki, hər bir yanaşma tərzi subyektiv fikrin məhsuludur və alimlər problemlərin həllində öz düşüncələrini ortaya qoymuşlar.

Qeyd edək ki, hədis elmi ilə bağlı yazı fəaliyyətlərinin geniş vüsət almadığı dövrlərdə başda İmam Əbu Hənifə olmaqla, tələbələrinin hədisi tədqiq etmə metodu diqqət çəkir.

Əvvəl İmam Əbu Hənifənin (vəfatı: hicri 80) hədisə yanaşma tərzi ilə bağlı xəbəri-vahidin qəbul olunmasına qoyduğu şərtlərə nəzərə salağ. İslam tarixində Əbu Hənifənin əleyhdarları onu bəzi hədisləri qəbul etməməkdə, açıq qiyasa baxmayaraq, əqli təşəbbüsə baş vurmaqda ittiham etmişlər. Tabein dövrünün nümayəndəsi olan İmam Əbu Hənifənin hədisə az istinad etməsinin əsas səbəblərindən biri Kufənin hədis uydurma fəaliyyətində öndə gedən mərkəzlərdən biri olması idi. İmam Əbu Hənifə digər imamlar kimi sünnəni şəriətin əsas mənbələrindən biri kimi götürməsinə baxmayaraq, hədisin qəbulunda özünəməxsus meyarlar təyin etmişdir:

a) Qurana uyğunluq

Bir çox hədisləri Quran işığında dəyərləndirən İmam Əbu Hənifə bu məsələdə özünəməxsus yol tutmuşdur. O, “Mömin zina etdiyi vaxt köynəyi əynindən çıxardıdığı kimi, imanı da çıxardılır. Sonra tövbə edəndə iman ona qaytarılır” [10, c. V, s. 15] hədisinin Qurana müxalif olduğunu deyərək qəbul etməmişdir: “Allah Quranda zina edən mömin kişi və qadın deyərək... onlardan iman sifətini almamışdır. Həmçinin Allah “içinizdən pislilik edən insanları cəzalandırım” dediyi zaman ayədəki “sizdən” mənasını verən “minkum” nə yəhudilərə, nə də xristianlara aiddir, bu ifadə ilə müsəlmanlar nəzərdə tutulur”.

b) Ağıla uyğunluğu

Ağılı dinin əsas cövhəri hesab edən İmam Əbu Hənifə təcrübə və müşahidələrlə ölçülə bilən məsələlərdə ağılı nəqlədən öncə gəldiyini göstərmişdir. Məsələn, o, “heç bir şey suyu murdarlamır” [11, c. I, s. 17] hədisini qəbul etməmişdir. Qeyd etdiyimiz kimi o, hədisin səhihliyini təsbit edərkən ortaya qoyduğu meyarları əsas almışdır.

c) İnsani dəyərlərə əhəmiyyət verməsi

Məhəmməd peyğəmbərə (s) aid edilən bəzi hədislərdə qadının yalnız öz valideynlərinin razılığı ilə ərə gedə biləcəyi [11. c. II, s. 228] ilə bağlı fikirlər mövcuddur. Lakin İmam Əbu Hənifə qadın istər azad olsun, istər cariyyə yalnız öz razılığı ilə ərə gedəcəyini söyləyir.

d. Asan və məqsədəuyğun seçim.

Ramazanda qəsdən orucu pozan bir qadın əgər iftardan öncə heyz qanı görərsə, ona kəffarə orucu deyil, qəza orucunun vacib olduğunu demişdir. Ancaq Əbu Leyla bu vəziyyətdə qadının həm qəza, həm də kəffarə orucu tutacağını bildirir [12, s. 133].

e. Örfü və yenilikləri nəzərə alması.

Diqqətçəkən məqamlardan biri də örf və yeniliklərin nəzərə alınmasıdır. Belə ki, İmam Əbu Hənifənin tələbəsi İmam Məhəmməd örf ilə sabit olan şeyin, nass ilə də sabit olacağını bildirmişdir [13, c. I, s. 169].

İmam Sərəxsi Qurani-Kərimin “Tövbə” surəsinin 28-ci ayəsində müşriklərin Məscidi-Harama girməsinin qadağan olması ilə bağlı belə açıqlama gətirir: “Bizə görə müşriklərin digər məscidlər kimi Məscidi-Harama da girməsinə maneə yoxdur. Ayə müşriklərin cahiliyyə dövründəki adətlərini nəzərə alaraq onlara qadağa qoymuşdur. Onlar Kəbəni çılpaq təvaf edirdilər. Ora yaxınlaşmalarına qoyulan qadağa tədbir məqsədi ilə idi. Bu gün hansısa qeyri-müsəlmanın bu şəkildə məscidə yaxınlaşması mümkün deyil” [13, c. I, s. 134].

Beləliklə, bütün bunlar bir daha sübut edir ki, Məhəmməd peyğəmbər (s) də daxil, ondan sonra gələn səhabə və tabein nəslə dinin anlaşılması və onun həyata tətbiqində asan yol seçmişlər. Müsəlmanlar üçün böyük əhəmiyyət daşıyan sünnə İslam fiqhinin ikinci əsas mənbəyidir. Quran kimi, bu mənbə də müsəlmanların işlərini asanlaşdırmaq, onların dünya həyatını gözəlləşdirməyə xidmət edir. İslamın ilk dövründə olduğu kimi, sünnə institutunun bir daha müsəlmanların həyatında aktiv vəziyyətə gətirilməsi üçün ona qarşı yanaşma tərzimizi dəyişməliyik. Şübhəsiz Məhəmməd peyğəmbər (s) insanlıq üçün göndərilən bir əxlaq nümunəsi və islahatçı idi. O, həm Qurani-Kərimin izah edicisi, həm də yaşadığı dövrün ictimai reallığını nəzərə alan və bu istiqamətdə problemləri dəyərləndirən dövlət başçısı idi. XIX əsrin pakistanlı mütəfəkkirlərindən olan Fəzlurrəhman bu haqda yazır: “Qurani-Kərimin müharibə və sülhlə bağlı hökmləri tamamilə o dövrün sosial çevrəsinin təzahürüdür. Şiddətli bir müharibə əsnasında İslam cəmiyyətinin düşmən qarşısında nümayiş etdirəcəyi ideal davranış haqqında az-çox ümumi xüsusiyyətlər ehtiva edən bu hökmlər nazil olduğu ətraf mühitin şərtləri ilə o qədər bağlıdır ki, onları həqiqi mənada birbaşa hüquq mətni kimi qəbul etmək əvəzinə, dolay yolla ortaya atılmış bir

hüquq vəsaiti kimi görmək daha məqsədəuyğundur” [3, s. 27].

Həmçinin bu fikrə əlavə olaraq onu da qeyd edək ki, Həzrət Məhəmmədin (s) təlimləri o dövrün reallığından və sosial ab-havasından kənar deyildi. Quran təlimləri və bu təlimləri insanlara çatdıran Allah Rəsulu (s) göndəriləndiyi cəmiyyətin düşüncəsini, reallığını, məsələlərə baxış tərzini, zaman və məkanı da nəzərə alırdı. Şübhəsiz Məhəmməd peyğəmbər (s) Bizansa, yaxud Sasanilərə göndəriləndiyi, oranın şərtlərini və insanların düşüncəsini nəzərə alacaqdı.

Dövrümüzdə İslam düşüncəsinin yenidən çiçəklənməsi, ümmətin yenidən özünə qayıtmasını Quran və Sünnəyə qayıtmaqda görünən alimlər və dəvətçilər görürük. Ancaq sual budur ki, qayıtmq istədiyimiz sünnə və Qurana baxış tərzimiz necə olmalıdır? Quran və Sünnənin əhəmiyyəti onun insanlığa və xüsusən də müsəlmanlara faydası ilə ölçülməlidir. Quran və Sünnə dövrün reallığına və problemlərinə həll yolu tapmaq iqtidarında olmalıdır. İlk dövrlərdə olduğu kimi ölmüş bir cəmiyyəti dirildən bu dəyərlər sistemi XXI əsrdə yaşayan müsəlmanlara sadəcə görünüşdə müsəlman olmalarını deyil, həm əxlaqi yöndə, həm də dünya işlərini səhmənə salıb, müsəlmanların faydalılıq əmsalını artırmağa xidmət etməlidir. Bu səbəbdən də yuxarıda qeyd edildiyi kimi müsəlmanlar Sünnəyə və Qurana bağlılığı içi boş formallıq hesab etməməli, bu müqəddəs dəyərlərin bir daha İslam dünyasına, ümumən də insanlığa fayda verməsini təmin etməlidirlər. Azad fikirliliyə qapı açıb, donuqluğun qarşısını almaq və məsələləri prinsiplər nöqtəyi nəzərindən dəyərləndirib həll yolu tapmaq, həm İlahi iradənin, həm də peyğəmbər təliminin ən əsas və vacib nöqtəsi olmuşdur. Hesab edirik ki, ümmətin yenidən dirçəlişi məhz bu tərz reformun baş tutmasından sonra öz bəhrəsini verəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Türkiyə Diyanət Vəqfi. İslam Ensiklopedisi, cild XXI, ictihad bölməsi. İstanbul: 2000.
2. Əli bin Muhəmməd, Əbu Həsən Nurəddin əl-Molla əl-Hərvi əl-Qari. Şərh nuxbə əl-fikr fi müstələhat əl-əsər. Əbdulfəttah Əbu Güdənin şərh. Dar əl-Ərşəm, Beyrut.
3. Fazlurrahman. Tarih boyunca İslami metodoloji sorunu. Tərcümə etdi Salih Akdemir. Ankara: 2014.
4. Bağcı Musa. Hadis çalışmalarının gerileme dönemlerinde hadiste ictihad kapısının kapatılması sorunu. Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi. Ankara: 2003.
5. İbn Salah, Osman bin Abdurrəhman Əbu Ömər Təqiyəddin. Fətəva İbn Salah. Beyrut: Məktəbə əl-Elm və Mərifət.
6. Mehmet Said Hatipoğlu. Müselman alimlerin Buhari və Muslime yönelik eleştirileri, 10. cilt - 1-2-3-4. sayı - Hadis-Sünnet Özel Sayısı, İslam araştırmaları. 1997.
7. Əl-Baci, Əbdül Vəlid Süleyman bin Xələf İbn Səd İbn Eyyun əl-Əndəlusi. Ət-Tədil və ət-Təcrih limən xərcə ləhu əl-Buxari fi Came əs-Səhih. Ər-Riyad: “Dar əl-Liva”, 1986.
8. Əl-Əsqəlani, Əhməd ibn Əli İbn Həcər. Əl-Hədy əs-Sari müqəddimə fəth əl-Bari. Tədqiq edən: Əbu Qüteybə Məhəmməd əl-Fəriyabi. “Dar Teybə”
9. Ən-Nəvəvi, Əbu Zəkəriyyə Muhyiddin Yəhya bin Şərəf. Minhac Şərh Səhih Müslim bin əl-Həccac. Beyrut: “Dar İhya ət-Turas əl-Ərəbi”, 1392.
10. Ət-Tirmizi, Məhəmməd bin İsa bin Səura bin Musa bin Dəhhak. Sünəni Tirmizi. Təhqiq: Əhməd Məhəmməd Şakir. Misir: 1975.
11. Əbu Davud, Süleyman bin əl-Əşəs bin İshaq bin Bəşir Şəddad bin Əmr əl-Əzdi. Sünən Əbu Davud. Təhqiq: Məhəmməd Muhyiddin Əbdül Həmid. Beyrut: “Məktəbə əl-Əsriyyə”.
12. Əbu Yusif, Yaqub bin İbrahim bin Həbib bin Səd bin Hibtə əl-Ənsari. İxtiaf Əbi Hənifə və İbn Əbi Leyla. Təhqiq: Əbu Vəfa əl-Əfqani. Hindistan: “Ləcnə İhya əl-Məarif ən-Nömaniyyə”.
13. Əs-Sərəxi, Məhəmməd bin Əhməd bin Əbi Səhl Şəms əl-Əimmə. Şərh əs-Siyər əl-Kəbir. Əş-Şirkət əş-Şərqiyyə. 1971.

Дилавар Мамедов

**ПРИЧИНЫ «ЗАКРЫТИЯ ДВЕРЕЙ» БОГОСЛОВСКОЙ
ДЕЯТЕЛЬНОСТИ И ВЛИЯНИЕ НА ИСЛАМО-ФИЛОСОФСКИЕ
МЫСЛИ**

РЕЗЮМЕ

В исламском мире богословская деятельность оказала положительное влияние на динамичное социально-политическое развитие общества и стала основой в понимании религиозных текстов. Ислам - это религия придающая значение интеллекту и мышлению. С сожалением следует отметить, что после второго века по Хиджри рациональная деятельность мусульман больше всего формировалась путем подражания, творческое мышление было заменено инерцией и застоём. Когда-то послужившие торможению культурного развития взгляды на Коран и сунну, определяемые образ жизни мусульман, изменились после определённого этапа истории и остановили ход истории, идущий против мусульман. В статье затрагиваются вопросы о закрытии богословного учения, о подходе к поставленному вопросу о принятии хадисов Ибн Салаха и его мнении о логических и философских науках, а также о поставленных условиях по принятию хадисов Имама Абу Ханифы и о некоторых богословских учениях.

Dilavar Mammadov

**REASONS FOR THE CLOSURE OF THE IJTIHAD (ASSIDUITY)
DOOR AND IT'S IMPACTS ON ISLAMIC PHILOSOPHICAL
THOUGHT**

SUMMARY

In the Islamic world, ijihad activities have had a positive impact on the dynamic socio-economic development of the society and have been the basis for understanding religious themes. Islam is a religion that gives importance to intellect and thought. It should be regretfully noted that after the II century, the rational activity of Muslims has been shaped by more imitation, and creative thinking has replaced its place with inertia and stagnation. This article deals with the closure of the Ijtihad, the manner in which Ibn Salah put the issue of the hadiths and his thoughts on its logic and philosophy, as well as the conditions that Imam Abu Hanifah made in the acceptance of the hadith and some of his ijihad.